

ÅRBOK FOR KARMSUND 1984 — 1986

KARMSUND FOLKEMUSEUM

Haugesund 1986

Haugesund Bok & Offset A/S

Moritz Rabinowitz (1887 — 1942) (Foto: Margit Pettersen)

Daniel Magnus Aadnesen:

Moritz Rabinowitz

I 1897 bodde ca. 5.000.000 jøder i et belte som strakte seg fra Østersjøen til Svartehavet, forteller Martin Gilbert i boka «The jews of Russia». Dit var de enten flyktet eller tvangsforflyttet i løpet av de siste foregående århundrer både før og etter den russiske okkupasjonen av området. Her levde jødene som store minoriteter blant de folk som bebodde disse områdene fra før. Fra dette området var det Moritz Rabinowitz kom til Norge i 1909.

Moritz Rabinowitz* ble født i landsbyen Rajgrad i Polen 20. september 1887. Stedet ligger i landskapet Bialystok nordøst i landet tett ved byen Agustow nær grensa til Litauen og Hviterussland. Noen mil lenger sør ligger byen Bialystok, sentrum for området.

M. Rabinowitz var sønn av Isak Levi og Chaia Rosa. Rabinowitz hadde to søstre. Så lenge han levde, sendte han hver måned penger til dem hjemme i Polen. I 1914 kom hans yngre bror, Herman Herschel, til Norge. Han var utdannet urmaker. En tid bodde han i Haugesund, men slo seg senere ned i Bergen som forhandler av herrekonfeksjon. Ellers vet vi lite om familien og slekta til M. Rabinowitz.

I Haugesunds Avis lørdag 6. mai 1939 gjengis en del av et brev som M. Rabinowitz hadde fått fra «en nær slektning i Palestina, en politetsoldat». Det er bilde av mannen i uniform, men hans slektskapsforholdet til Rabinowitz er ikke nevnt.

Den altoverveiende del av den jødiske befolkningen i Øst-Europa var meget fattig. Jødene ble underlagt særlover som ytterligere utarmet og ydmyket dem. F. eks. hadde de i lang periode 25-års militærtjeneste. Både før og etter den Russiske anekteringen av området fungerte jødene som «syndebukker» både for lokalbefolkningen og styresmaktene. Dette gav seg ofte utslag i massakre, voldtekter, tyveri av deres eiendom og brenning av hus og synagoger. Slike aksjoner het på russisk «progrom». På et jødefiendtlig innlegg av advokat Saxlund i Haugesunds Avis 1923, svarer Rabinowitz bl. a:

«Under mit ophold i Rusland i 1906 har jeg selv været vidne til en del progromer og det er ikke frit for at mer kjendte personer er blit myrdet og mishandlet paa en høist barbarisk maate». I en avisdebatt året før med samme person, hadde han fortalt «...at der i 1905 og 1906 ved hjælp av det russiske politi er foranstaltet massemassakre paa jøderne i over 100 byer...— Jeg var nær tilskuer til en av disse progromer i Bjalistok. Den 3 dagers massakrering krævet over 200 ofre og skaden paa verdier beløp sig i millioner». Boka «The Jews of Russia» av Martin Gilbert, kan fortelle at det ved denne hendelsen

*navnet uttales «Rabinåvitz» med trykk på «nå».

ble drept 80 jøder bare på en dag i byen Bijalistok, og at dette var andre programmen bare i denne byen på 4 år. I 10-årene før og etter århundreskiftet økte flykningestrømmen av jøder fra disse områdene sterkt. Brødrene Rabinowitz dro til Norge.

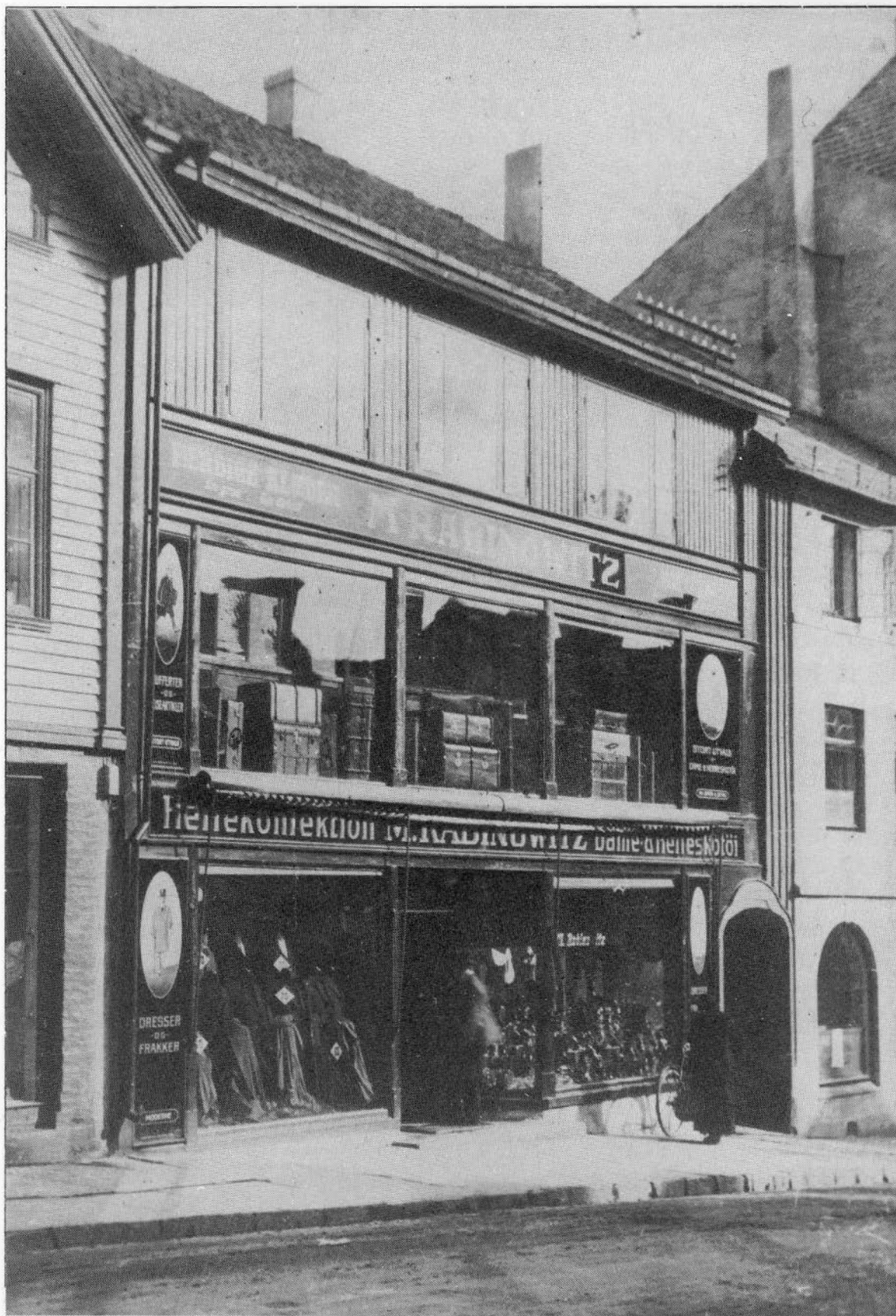
Dynamisk forretningstalent

Rabinowitz kom til Norge i 1909. En kort periode var han ekspeditør i en forretning i Bergen. Han prøvde også tilværelsen som omreisende tøyhandlker. Uten kapital, men med et ukuelig pågangsmot og en frisk arbeidsglød, slo han seg ned i Haugesund i 1911. I Sausjordshuset i Kaigata var det en liten kafe. Han overtok det vesle lokalet, forteller hans senere nære medarbeider, Arne Askeland:

«Rabinowitz' karriere hadde en beskjeden begynnelse. Den første butikken må en vel bare kalle en liten 15-øres basar. En dress og en frakk var hele manufakturbeholdningen. Frakken hengte han på et stativ utenfor butikken. Den ble stjålet, så satt han igjen bare med dressen. Men med flid og dyktighet arbeidet han seg opp, og etter noen års forløp kjøpte han bakermester O.R. Malmings eiendom i Strandgata. Her vokste forretningen fram til en betydelig bedrift, og etterhvert startet Rabinowitz filialer i Odda, Sauda, Sta-

Under byggingen av CONDOR. Fra venstre: M. Rabinowitz, arkitekt Steensnæs, byggmester Helgesen og murmester Johannesen

M. Rabinowitz' forretning i Strandgaten. (Foto: Helgevoll, Stavanger)

vanger, Egersund og Kristiansand. Andre steder hadde han kommisjonærer, slik som B. Pedersen og senere Arnt Nordnes i Skudeneshavn og brødrene Ludvigsen i Sagvåg». 11. januar 1932 forteller Haugesunds Avis at «Firmaet M. Rabinowitz har etter bygningsrådets anbefaling fått departementets dispensasjon til en forbindelsesgang mellom Haraldsgaten 166 og firmaets bygning i Strandgaten. På denne måte vil forretningen få inngang fra begge gater». Bankkontiene ble aldri store, pengene ble investert i stadig nye foretak.

Rabinowitz nøyde seg ikke bare med å selge klær og skotøy. I 1929 startet han konfeksjonsfabrikken Condor. De første åra hadde fabrikken lokaler forskjellige steder i byen, men så ble Condor-bygget reist, der Lio Flotmyr i dag holder til. Condor var anlagt som en mønsterfabrikk etter nøye studier av tilsvarende bedrifter i utlandet. I sin hovedfagsoppgave «Næringsliv, sysselsetting og arbeidsløshet i Haugesund 1930—39», skriver Roald Jostein Thorsen under kapittelet «Konfeksjon og bekledning» 5.4, bl.a.:

«Bruttoproduktet ved konfeksjonsfabrikken var i 1939 i underkant av 1,0 mill. kr. og dette var en fordobling i løpet av en femårsperiode. Konfeksjonsfabrikken representerte en av Haugesunds viktigste kvinnearbeidsplasser i 1930-årene.

Fabrikken forsynte ikke bare Rabinowitz' egne forretninger, men drev også en del engrossalg. Den hadde 100 mann i arbeid, men var anlagt for en arbeidsstokk på 350 mann, det var Rabinowitz' mål. I 1940 beskjeftiget han 140 mann i sine forretninger.

Det var Rabinowitz' mening at Haugesund ikke hadde et representativt hotell. Derfor startet han hotellet Bristol på kaien. Hotellet var lite, men standarden var førsteklases.

Condorbygget ble ikke bare brukt som fabrikk. Der fantes også den store Condorsalen som skulle brukes til kulturell virksomhet. Her ble det holdt konserter, og Rabinowits reklamerer i avisene med at bygget har «Vestlandets flotteste konsertlokale» som kan leies ut til forskjellige formål. «Forelesningsforeningen av 1938», som Rabinowitz selv stiftet, holdt sine møter her. Han ble formann i skotøyforhandlernes forening i Haugesund og medlem av aksjonsutvalget for industriforeningen.

Han gav råd og formidlet internasjonale kontakter for andre kjøpmenn i Haugesund, men han prioriterte innkjøp av norske varer selv om de var opp til 10% dyrere enn de utenlandske.

Han var en ivrig bypatriot, og byens ve og vel lå ham sterkt på hjertet. Han gjorde som det står skrevet i profeten Jeremia 29,7: «Sørg for at den byen jeg har ført dere bort til må ha fred og fremgang.»

Familien

M. Rabinowitz giftet seg med Johanne Goldberg som var født 10.juni 1892 i Zipvo i Westpreussen. Hun var datter av Oberkantor Goldberg i Berlin, som er kjent bl. a. for byggingen av det såkalte Friedenstempel, en synagoge i Berlin, i 1930-årene. Ekteparet Rabinowitz hadde en datter, Edith. Hun var født 16. august 1918 i Haugesund.

Johanne Rabinowitz f. Goldberg (1892 — 1939) med datteren Edith, 1 år gammel.

Familien Rabinowitz bodde først i forretningsbygget i Strandgata. Senere flyttet de og bodde ovenpå i Condorbygget. Ved Førdesfjorden hadde de et landsted kalt «Jødeland».

Fru Rabinowitz satt i kassen i butikken i Haugesund en tid, men hun hadde vondt for å få kontakt med befolkningen i byen, og i 1927 flyttet mor og datter til Bergen, der Rabinowitz kjøpte en leilighet til dem. I Bergen hadde hun god kontakt med sin søster, Rosa, som var gift med Hermann Rabinowitz. Moritz Rabinowitz besøkte sin familie i Bergen nesten hver helg. Johanne Rabinowitz ble syk og døde 25. november 1939.

Edith Rabinowitz på ballettskole i Sveits, ved midten av 1930-årene.

Under besøk i Stavanger var Edith blitt kjent med en ung jødisk flykning som bodde hos familien Fein, innehaveren av Berlinerbassaren. Hans navn var Hans Reichwald, og han var født i Østerrike 29. september 1916. Ekteparet Reichwald arbeidet senere i M. Rabinowitz' filial i Kristiansand, City Dressmagasin A/S. De fikk en sønn, Harry, født i Bergen 23. november 1940.

Edith Reichwald f. Rabinowitz (1918 — 1943) Moritz Rabinowitz (1887 — 1942) (Foto: Margit Pettersen)

Rabinowitz og de ansatte

Hans bakgrunn som østeuropeisk jøde preget hele Rabinowitz' tilværelse. De fleste jøder i disse områdene levde i ytterste fattigdom. Som religiøs og etnisk minoritet opplevde de sterk diskriminering både fra den øvrige befolkning og myndighetene. For Rabinowitz var det maktpåliggende å sikre den økonomiske tilværelsen både for seg og sin familie. Men denne omsorgen innbefatta også hans ansatte. De husker ham som den ideelle arbeidsgiver. Han var svært opptatt av å gi sine folk de beste kår på alle måter, og han sørget stadig for dem. Som de fleste på den tid, mente også Rabinowitz at en sjef skulle være en sjef. Men han hadde et åpent øre for de ansattes meninger, og han hørte alltid på råd. Så hadde han også en egen evne til å skaffe seg dyktige medarbeidere som gjerne kunne supplere ham selv.

I 1933 utgav Rabinowitz en liten bok på eget forlag: «Verdenskrisen og vi». I den delen av boka som heter «Individuell livsplan», gir han gode råd for livsførsel og holdninger til forskjellige yrkesgrupper og til statsstyrelsen. Han begynner med sin egen gruppe, arbeidsgiverne. De må betrakte arbeidere og funksjonærer som medhjelpere, som sine jevnbyrdige. De må ha omsorg for dem både når det gjelder gode og trivelige arbeidsforhold, deres helse, og at de må ha en økonomisk og miljømessig tilfredsstillende tilværelse, og

f, eks, hjelpe dem til å stifte et hjem. Til gjengjeld skulle arbeidiverne kunne vente plikttroskap og god arbeidsinnsats. Funksjonærene skulle opptre høflig både mot sin leder, sine kolleger og kundene. Forholdet mellom dem alle skulle være preget av åpenhet, og kundene skulle betraktes som gjester. Så ble da også dette forretningens motto: «Kundernes tillid er vort høieste maal».

Samfunnsengasjement

Men Rabinowitz var faktisk mer interessert i samfunnet omkring seg enn i forretningsdriften. I pakt med jødisk tro og tradisjon drev han utstrakt vel-dedig arbeid. Det er også i jødisk tradisjon at en ikke skal snakke for høyt om sin egen hjelpsomhet, derfor er det få som kjenner til disse sidene ved Rabinowitz' virksomhet.

I hjembyen var det mange som gjennom årene fikk nyte godt av hans store hjertelag. Til jul sendte han pakker og frukt til fangene i byens fengsel, og alle som hadde tilstelninger på julaften, slik som Blå Kors og Sjømannshjemmet, fikk presanger til deltakerne. På Sanitetens barnehjem gav han sko til alle barna hver jul.

I anledning sitt sølvbryllup gav ekteparet Rabinowitz en del av Åkrasanden på Karmøy til Haugesunds borgere som rekreasjonssted. I et intervju med Byselskapets formann skriver «Rableren» i HA lørdag 29. april 1939: «— De kan nevne at vi også tenker på å plante på det området som Byselskapet har fått givendes av kjøpmann Rabinowitz på Åkrasanden. Her vil det bli plantet sitkagran. . . . Når Salhusbroen kommer vil avstanden dertil forminskes ved den hurtigere adkomst som det blir mulighet for. Arealet der egner sig også fortrinnetlig til Campingplass».

Mer kjent var hans innsats som formann i Wien hungersnødkomite som samlet inn 70.000 kroner. 30.000 av disse kom fra Haugesund.

Haugesund formannskap hadde avslått en søknad fra Spaniakommiteen for hjelp til de nødlidende i Spania. I en artikkel i HA i 1937 oppfordret Rabinowitz Haugesund kommune til å bevilge 3 000 kr. «til lindring av nøden i det herjede land!». «Det er jo ikke summen som er bestemmende, det er først og fremst viljen til å hjelpe,» skrev Rabinowitz. «Jeg personlig fritar meg aldri for de humanitære plikter når et folk befinner sig i nød,» skrev han senere i artikkelen, og «. . . vi i Norge må være glad for at vi er blitt forskånet for de grusomheter som har rammet det spanske folk».

Når det gjaldt hjelpen til Finland i 1939, skrev han i Haugesunds Avis torsdag 11. januar 1940: «Hvad Finlands-hjelpen angår må en kraftig finansiell støtteaksjon settes i gang, med gaver alene kann det finske folk ikke befris fra barbarenes klør. — Der burde ytes lån fra alle de civiliserte stater i verden, et såpass stort lån at det kunde muliggjøre et flere års krigsforsvar for Finland». Haugesunds Avis, 8. jan. 1940 forteller at Rabinowitz, som formann i skotøyforhandlerforeningen i Haugesund, går inn for at forhandlerne i byen støtter landsforeningens innsamling av sko til Finland.

Kamp mot antisemittismen

Nordmenns holdninger til jødene var svært forskjellige. Noen godtok dem uten videre. Enkelte steder ble den jødiske omreisende handelsmann betraktet som en verdifull kontakt med resten av samfunnet. Noen aktet dem som «Bibelens folk».

Men mange hadde underlige tanker og fordommer mot jødene. Fra andre steder i Europa hadde det skjedd en formidling både av verdslig og religiøs antisemittisme som i forskjellig grad satte sitt preg på manges innstilling. Skepsis til fremmede kunne også ramme andre, endatil svensker og dansker.

I boka «Oss selv nærmest» går Per Johansen nærmere inn på de norske holdningene i mellomkrigstiden. Den første verdenskrig økte den allerede eksisterende fremmedfrykten. Jødene ble spesielt rammet. Sentralpasskontoret tolket reglene mest mulig restriktivt for å holde flest mulig jødiske flyktninger ute av landet, flyktninger ble avvist selv om det ble stilt økonomisk garanti for dem (s.118, 131-133). Benevnelsene «klesjøde», «klokkejøde» eller bare «jøde» ble brukt som skjeldsord. Jødene ble også kjøpmennenes sydebukker (s. 51, 60). Jødisk rituell slakting ble forbudt, slik at deres rituale i den forbindelse ble kriminalisert (s.72). Disse holdninger ble bare styrket etter at Hitler kom til makten i Tyskland i 1933. Sentralpasskontoret skal endatil ha sendt tyske myndigheter opplysninger om politiske flykninger i Norge (s. 97).

Med sin barndom — og ungdomstid i Polen i friskt minne kastet M.Rabinowitz seg ut i kampen mot antisemittismen. I løpet av 1920 og -30-årene har han avisdebatter om emnet i Haugesunds Avis, Karmøyposten og andre aviser. Emnene for polemikken kunne være mange: Den moralske tro, beskyldninger om jødisk sammensvergelse for å vinne verdensherredømmet, forholdet jødedom og kapitalisme og de ariske raseteoriene. Særlig er hans avisdebatter mot advokat Saxlund kjente. Disse vakte også oppmerksomhet i hovedstadspressen. I et av innleggene i Haugesunds Avis fredag 13. juli 1923 skrev Rabinowitz: «Jeg forbyr ikke herr Saxlund at hate jøderne. Det står frit for ham at hate hvemsomhelst, men han skal bruke rene vaaben og ikke mindst maa han forstaa den ting han taler om, og de ting han søker at kritisere». Rabinowitz ble etter disse debattene omtalt av redaktør Sylten i «National Tidsskrift» på en måte som han fant ærekrenkende mot seg både som individ og jøde. I meddomsretten i Oslo ble de påklagede uttrykk mortifisert i juni 1927, forteller Oskar Mendelsohn i boka «Jødernes historie i Norge» (s. 569).

Rabinowitz karakteriserte selv det jødiske folk slik: «Jødene lengter ikke etter blod og hevn. Jødene lengter etter sitt land, etter brød, fred, rett og sannhet. (Karmøyposten fredag 12. mai 1933). Dr. Alf Mjøen hadde et rasebiologisk antisemittisk innlegg i Aftenposten 6. april 1933. Om dette skriver M. Rabinowitz i Karmøyposten 22.mai: «De er ute for den største vilfarelse når De mener at vi jøder kun tragter etter penger og atter penger. — Først og fremst tragter vi etter kunnskaper». De jødiske innvandernes innsats som pionerer i Palestina mener han må føre til at «Verden må se at også jødene egner seg til landbruk og ikke bare til handel». Det er jødernes usikre tilværelse over

alt ellers i verden som har hindret dem i å beskjeftige seg i større grad med jordbruk (Karmøyposten 12. mai 1933).

I boka «Og hanen galte annen gang» forteller Karlheinz Deschner bl. a. om kirkene og de kristnes forfølgelser av jødene opp gjennom tidene. Om Luther skriver han f. eks. «I begynnelsen kom han riktig nok med en del jødevennlige uttalelser.» . . «Men i de senere år ble Luther en rabiat antisemitt.» Som eksempler nevner han skriftene «Brev mot sabbateerne, til en god venn», «Om Schen Hamphoras» og «Jødene og deres løgner». I Erlangenutgaven av sistnevnte skriver Luther om jødene: «Ergo har vi her ekte djevler for oss» (XXXII s.242). I samme bok byr han at man setter fyr på deres synagoger eller skoler, river husene deres, tar fra dem deres hellige bøker og «At man ved tap av legeme og liv forbyr dem her hos oss å lovprise, takke og tilbe Gud offentlig» (Erlangenutg. XXXIIs. 233 ff).

For Luthers lære fikk disse holdningene den konsekvens at alt positivt profetisk stoff ble åndeliggjort og omtolket til å gjelde den kristne menighet. For protestantene både i Tyskland og andre steder la denne form for antisemittismen mye av grunnen til at nazismen fikk såpass stort innpass også i lutherske kretser. Niemüller og andre var faktisk mer unntagelser i sin nazimotstand i Tyskland.

I 1844 ble en misjonsforening for jøder grunnlagt i Stavanger. En skulle ventet en mer positiv holdning fra disse kretsene, men i Karmøyposten 27. august 1935 gjengis en av misjonens representanter, i et intervju i «Fedrelandsvennen». Han sier bl.a.:

«Jødene har dog selv en stor del av skylden for det som nu møter dem, selv om man ikke kan si at de er verre enn andre folk.» . . «Og så er det jo ulykken at jødene alltid skal blande seg opp i saker som de ikke har noe med. De vil ha følelsen av at intet kan skje uten at de selv er med. Over alt må de gjøre seg bemerket.» . . «Jødene har nu alltid hatt et spesielt talent i å erte folk.» Karmøyposten refererer Kristelig Dagblad «Dagen» med en ny artikkel 12. juli 1938. Her blir Gisle Johnsen framstilt som «en nøytal iakttagere for hvem politiske eller «farvede» bibelsyn ikke eksisterer.» «Jødedommen er ferdig,» sier han. «Jødene» er et rotløst folk, og de gjorde rotløsheten til lovprinsipp. De kjente i sin rotløshet ikke hvordan det rotfestede menneske tenker. Så fikk vi den usalige jødiske liberalisme.» Andre beskyldte jødene for på den ene siden å være bolsjeviker, på den andre kapitalister («Oss selv nærmest»s. 32,47,49).

I enkelte artikler berører M. Rabinowitz jødene og jødedommens betydning for kristendommen og den vesterlandske kultur. I en artikkel i Karmøyposten under tittelen «De tyske emigranternes ulykkelige tilværelse. Appel til den kristne verden.» tirsdag 16. juli 1935 opplyser han at det i Europa er 70 000 mennesker som er flyktet fra Hitlerriket. Men de fleste som tidligere har hjulpet disse har opphørt med sin velgjørenhet, og flyktningene må enten vende tilbake til Hitlerriket eller gå under av sult. De tyske emigranter som i sin fortvilelse har måttet vende tilbake til Tyskland, blev ved hjemkomsten innlevert til konsentrasjonsleirene for å gjennomgå et kurs i nazilære.» . . «Vi har en hel del kristne foreninger og misjonsselskaper, men jeg har ikke lagt

merke til at der ydes nogen hjelp fra den kant. Vi ser ikke nogen aksjon fra geisligheten, disse som skulde være de første til å komme de ulykkelige til hjelp. Etter de meddelelser jeg har mottatt befinner tusener av mennesker sig i den ytterste nød og tildels i livsfare.» . «Intet humant menneske kan lenger stå som likegyldig tilskuer til dette drama som nu utspilles i Europa». Noen prøvde å hjelpe, men de nådde lite fram mot folkeopinionen og myndighetenes steile holdning.

Det ble flere avisdebatter og innlegg i årene som fulgte, emnene kunne være meget forskjellige. Det siste innlegget mot antisemittisme sto i Haugeunds Avis så sent som 21. februar 1940. I en artikkel mot religiøs pasifisme skrev en sokneprest fra distriktet at den jødiske stat var en «. . freistnad på å skipa ein verdsstat, eit jordisk Messiasrike med militærmakt over alle menneske. . .». I sitt innlegg viser Rabinowitz sokneprestens totale mangel på historiske og geografiske kunnskaper på dette feltet: «— jødefolket har aldri etter strengt historiske beretninger strevet for å utvide sine grenser. Da Judea under sin beste glansperiode var under Salomon den Vise, kunde det regne med ca. 40 000 kvadratkilometer, — omtrent av størrelsen som to små norske fylker! Hvorfor nevner ikke soknepresten Egypten, Persia, Rom, Arabia, som med hensyn til erobringer overgår alle andre folkeslag.» Han kunne nevnt eksempler som hadde vært enda mer pinlig for oss kristne europeere.

I et svar på et angrep fra redaksjonssekretær Roald Nedrum skrev Rabinowitz i Karmøyposten 14. september 1934: «Det blir med naziskribenten som med Luther, der kort tid før sin død uttalte: Må den allmechtige tilgi mig for mine feilgrep og urett likeoverfor Israel. Jeg var i villfarelse og angrer». Mange burde ta lærdom av den bønne.

Rabinowitz og nazismen

Moritz Rabinowitz var verdensborger. Han reiste mye og hadde kontakter i mange land. Han var opptatt av de politiske, økonomiske og sosiale forhold andre steder i verden, noe hans rikholdige bibliotek også vidnet om. I boka «Verdenskrisen og vi» gir han en oversikt over 30-årenes økonomiske vanskeligheter i forskjellige land. Samtidig prøver han å klarlegge årsakene til miseren. Rabinowitz hevder at vegen ut av datidens kaos på det økonomiske og politiske området måtte gå gjennom næringsfrihet og vern av det private initiativ. «Jorden» sier han i forordet til boka, «ønsker oss alle til lykke. — Men menneskene forbitrer selv sin tilværelse for hverandre.» Dette siste var det han ønsket å rette på. Også mange av hans artikler bærer preg av denne positive holdningen: Menneskene bærer muligheten til det positive og gode i seg. Dette må de lære å realisere.

Da Hitler kom til makten i Tyskland, trodde Rabinowitz først at han ikke ville ha noen politisk framtid i et land med så sterk kulturbakgrunn. I boka «Verdenskrisen og vi» skriver han om «. . en malersvenn, Hitler fra Østerriket.» Hitler begynte «sin politiske virksomhet i Munchen, i ølkjellerne, som er samlingspunkt for alt reaksjonært og alt som er keisertro,» . . «Han kjempet i mange år uten nevneverdig motstand, og nu ser vi den nye Messias i

rikskanslerpaleet — — en karriere som kun er mulig i en så fortvilet og sinnsvak periode som i dag —».

Men Rabinowitz hadde ikke tro på at Hitler vil lykkes, verken med sin politiske eller økonomiske plan. Heller ikke hans erklærte krig mot jødene vil få større betydning: «Midlene fra korstogenes tidsalder passer ikke inn i våre dager. Selv Hitler er ikke i stand til å stanse utviklingen og kulturens fremgang.»

Senere innså Rabinowitz at han hadde tatt feil. I boka «Verdenskrisen og vi» hadde han gått sterkt inn for et åpnere forhold mellom landa i Europa: Et «Europas forenede stater» med felles pengesystem. Men ettersom Hitler styrket sin posisjon i det tyske samfunn, forandret Rabinowitz syn. Med iver kastet han seg ut i kampen mot nazismen. Hans idealer var i behold, men de kunne ikke forenes med Hitlers lære. Med sin bakgrunn i det Øst-europeiske jødemiljøet ser det ut til at Rabinowitz hadde en var teft for de farer som måtte true og hans uttalelser kan ofte ha noe av profetenes trekk. Som *dem* ble han lite trodd av sin samtid. Som *dem* kunne han likevel ikke tie.

Det er klart at Rabinowitz artikler mot antisemittismen i 1920-30-åra virket provoserende på nazistene og deres sympatisører både i Norge og Tyskland. At en tysk avis kalte ham «jødenes verdslige leder i Norge» antyder at disse kretsene tok ham mer alvorlig en de fleste vanlige norske avislesere. «Hitler har i sin korte tid innpodet en gift i den unge tyske sjel som gjør den unge slekt uduelig i samkvem med humane og suntt tenkende mennesker,» skrev Rabinowitz i Karmøyposten 21. juni 1933. De samme tankene kommer til uttrykk 14. desember 1934: «Det nye Tyskland lever i en krigspsykose og har spesialisert seg i krigersk opdragelse og i krigsteknikk». . «Barna skal fra spedbarnsalderen så å si lære å hate fremmede folkeslag og lære å slå dem i hjel når befalingen gis.» I sine artikler i flere aviser behandler han forskjellige sider ved nazismen og Hitlers Tyskland. Radioen ble flittig benyttet slik at han stadig var orientert om hva nyhetssendingene fra Kontinentet brakte. Hans artikler er fulle av tall og historiske og geografiske data. Han kjenner «Mein Kampf» og annen nazistisk litteratur. Han orienterer om forholdene mellom jøder, briter, arabere og nazister i Palestina. «I sin bok «Mein Kampf» forteller Hitler like ut at han er antisemitt og at hans oppgave i livet er å angripe Israel,» (Karmøyposten 7. september 1934). «Britanica, gi oss landet mens vi lever,» (Karmøyposten 12.februar 1934), skriver han med tanke på Palestina.

Forholdet mellom Japan og Tyskland, blir grundig behandlet, likeså mellom Italia og Tyskland, slik som f.eks. i Karmøyposten 25. august 1933 og 24. desember 1934: «Små nazister besøker Italia og små italienske facister besøker Tyskland og der utveksles gaver i form av sabler og medaljer.» . . «Man pynter sitt bryst med medaljer for at folket skal tro man er de beste nasjonene. Kains merke burde pryde pannen.»

En rekke artikler berører Østerrikes selvstendighet, men Rabinowitz øyner videre konsekvenser (Karmøyposten 27. april 1934): «Skulde hatet og truslene fortsette en tid har vi en ny verdenskrig innen 10 år, og med de tekniske og kjemiske fremskritt vil ethvert menneske forstå hva Europa går i møte.»

Han gjennomskuet også den senere ikkeangrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen (Haugesunds Avis 28. august 1939).

I boka «Min jødiske reise» skriver Jahn Otto Johansen (s.63): «I Dagbladet pågikk det en heftig diskusjon mellom nazister og nazi-sympatisører på den ene siden og anti-nazister på den andre. Det var Moritz Rabinowitz som i en artikkel hadde gitt endel tallopplysninger om den jødiske minoritet i Norge. Den omfatter på dette tidspunkt ikke mer enn 1440 sjeler, derav 760 voksne. Jødene beskjeftiget i alt 3 000 personer utenom seg selv.»

Dette var et kraftig slag mot NS-propagandaen om en «jødisk invasjon». Samtidig var det et viktig argument mot påstandene om at jødenes nærvær i landet økte arbeidsløsheten. Om nazismen skriver Rabinowitz i Haugesunds Avis fredag 28. april 1939: «Nazi egner sig ikke til forvaltning av fremmede raser, dertil har den fremvist alt for stor forakt for andre nasjoners rettighet og æresfølelse.»

Når det gjaldt internasjonale spørsmål, tok Rabinowitz direkte kontakt om så var med de aktuelle statsoverhoder. Hans telegramkvitteringsbok viser telegrammer til rikspresident Hindenburg, Berlin 1. april 1932, president Roosevelt, Washington 18. juli 1935 og premierminister Chamberlain, London 10. desember 1938. Om dette skriver Jens Korsvold i «Dagen» høsten 1935 bl.a. med utgangspunkt i en Bibelsk fortelling: «Hvorledes skulde jeg være i stand til å se mitt folks undergang», sa dronning Ester. Det er ord som de beste jøder kan gjøre til sine egne. Rabinowitz i Haugesund har sendt telegram til president Roosevelt og har bedt ham om å redde jødene i Tyskland. Rabinowitz er en god jøde. Han kunne sitte der i det fredelige Haugesund og avskjære sig fra alle verdens ubehagelige presse og radiomeddelelser, men han holder seg á jour og lider med sine.»

På slutten av 30-tallet så han seg nødt til å kjempe for at Norge måtte bygge ut sitt kystforsvar. En milliard kroner må bevilges til dette, skrev han i Haugesunds Dagblad 4.mars 1939.

«Vi har ikke råd til å bygge slagskib og kryssere. Men vi har muligheter å kunne hindre fienden å foreta landgang på visse viktige punkter langs den norske sjøgrense ved hjelp av et utsrakt minebelte og ved kystbefestninger.» . . « Det er mange som vil svare at vi ikke kan make dette, men jeg vil svare, at mister vi vår selvstendighet, bli vi nødt til å make mer enn dette. Rovdyret spør ikke om du vil» . . «Har et folk mistet sin frihet, er det ytterst vanskelig å vinne et tap tilbake. Jeg selv som nedstammer fra et folk som har lidt i to tusen år, er i stand til å forstå hva frihet er, og hvor tragisk det er å forbli rettsløs.» Noen måneder senere startet Tysklands angrp på Polen. Med bakgrunn i sin artikkel i Haugesund Dagblad året før, kommer Rabinowitz med et kraftig innlegg i Haugesunds Avis 11. januar 1940: «Vi må se sannheten i øynene og vi må være forberedt på det verste. Intet offer er for tungt. Problemet er nu å leve eller dø.»

I Egersundsposten 30. januar samme år forteller han i et intervju om forholdene i Polen: Minst 2000 mennesker blir henrettet eller dør av savn hver dag.» Men han tror ikke Tyskland har ressurser til å vinne krigen. Skulle den imidlertid komme til Norge, sier han: «De norske jøder står last og brast med

det norske folk. Vi føler oss jo helt som nordmenn og føler os i den samme seng. Og skulle det komme til noe alvorlig, er vi alle beredt til å ofre alt for vårt fedreland.»

På flukt

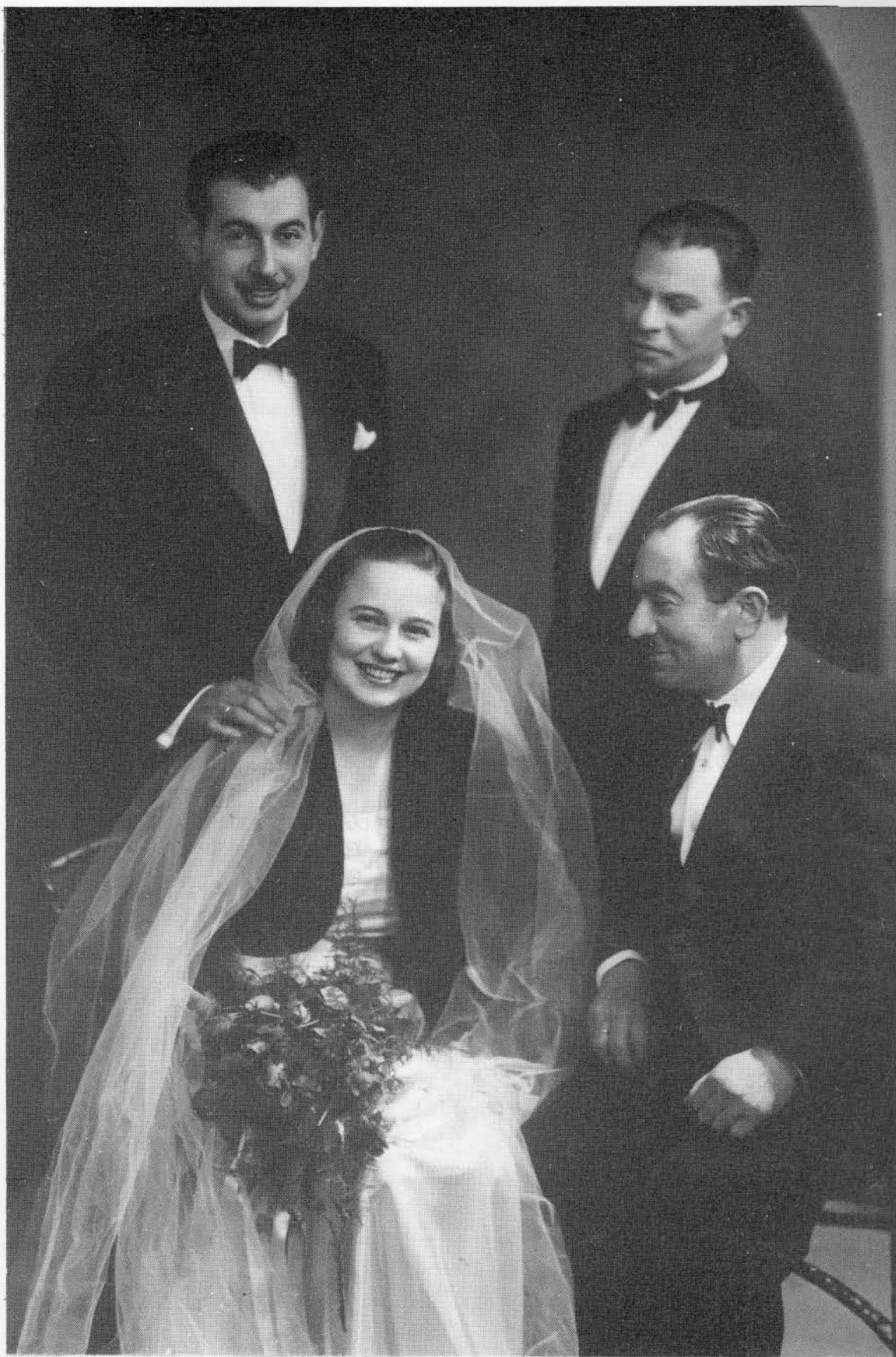
En journalist i Egersundposten skildrer M. Rabinowitz slik i et intervju 30. januar 1940:

« Ofte ser en på gatene her i byen en mørk fremmedartet herre, som alltid synes å ha det veldig travelt. Det er M. Rabinowitz, av navn og utseende kanskje den mest kjente mann i fylket. Til stadighet finner en hans navn i dagsavisene. Til tross for at han er hundre prosent forretningsmann som står i spissen for en stor industriell bedrift, ofrer han meget tid for å bringe sine landsmenn kommentarer og opplysninger om de store problemer som nu optar alle sind. Det er kanskje ingen nordmenn som har reist så meget rundt i Europa i de siste år som Rabinowitz, og brennpunktet Polen, kjenner han ut og inn. Så en leser alltid med interesse det han har på hjertet.» . . «Rabinowitz hører til den slags jøder som skriker utover alle tak at han er jøde. Denne rasebeviiste stolthet kan virke irriterende på enkelte.» . . «I virkeligheten er Rabinowitz en norskere nordmand enn de fleste av oss.»

Men hans jødiske tilhørighet gjorde nok sitt til at få tok det han skrev på alvor. 8. april gav Rabinowitz sin sjåfør, Lars Engelsen, beskjed om å gjøre seg klar til flukt. «For tyskerne kommer i morgen,» sa han. (Ad notam nr. 4/86). Med den aktive rollen han hadde spilt, visste han at han var i faresonen. 9. april sto hans siste artikkel i Haugesunds Avis. Respekt for den norske soldaten maner han til.

Tyskerne angrep landet den 9. april, men først den 10. kom de til Haugesund. Da var Rabinowitz den første mann de spurte etter. Rabinowitz flyktet først til Hogganvik gård, men her følte han at det var for åpent og gjennom-siktig for en på flukt. Derfor dro han videre inn til garden Stølsmark ved Fjellgardsvatn i Vikedal. Kontakten med forretningen gjorde at Gestapo kom på sporet, og han flyttet over til Roaldkvam på andre sida av Fjellgardsvatn. Der lå han under en stein i flere dager. Også Bjønndalen var gjemmested ei kort tid. Via Drengstig på andre sida av Vindafjord dro han så til Djuve i Aakrafjorden. På garden Tøsseteigen ble det laget et gjemmested under gulvet i stovehuset med fluktveg til utmarka. Stølshuset på Eintveit ble også satt i stand med tanke på et lengre opphold. Om det var Gestapo som igjen var på sporet eller om Rabinowitz syntes avstanden til Haugesund gjorde kontakten med forretningen for vanskelig, er uvisst, men en dag ble han flyttet til Toftekalven som ligger ved sørøstre enden av Halsnøy. Fra Toftekalven kan en se over til Skånevik. Bortsett fra et kort opphold på garden Basslio på Bjoa, tilbrakte Rabinowitz resten av sin tid som fri mann her. Han savnet familien sin, og fikk Edith, Hans og vesle Harry til å komme til Skånevik. De fikk en liten leilighet der, og Hans arbeidet i et lite verksted.

Imens drev Gestapo jakt på Rabinowitz. I Haugesund holdt brødrene Steiner og Arne Askeland sammen med kolleger forretning og fabrikk gående. Det var vanskelig og meget risikabelt å holde kontakten med Rabinowitz, og

*Edith Rabinowitz og Hans Reichwald gifter seg i november 1939. Med på bildet er brudens far M. Rabinowitz og hans bror Hermann Rabinowitz.
(foto: Bernhard Schwartzmann, Oslo)*

de ansatte ble utsatt for forhør, overvåkning og telefonavlytting. Korad Ny-mark fra Bjoa fungerte ofte som fraktmann og kurer med skøyta «Kantonel-la» og formidlet kontakt mellom Rabinowitz og forretningen. Mot slutten av 1940 slo Gestapo til. Rabinowitz flyktet da Gestaposjef Heinrich Stochaus med to mann ankom Toftekalven. Mens de avhørte folka i huset der Rabino-witz bodde, lot tyskerne skyssbåten fare. Rabinowitz så nok båten dra, og tok seg forsiktig fram til huset. De som var inne, hørte at det gikk i ei dør. En av tyskerne listet seg ut med pistol i hånden. Han kom inn igjen med Rabino-witz som fange, forteller Haldor Njøs til Haugesunds Avis 29. juni 1985.

I fangenskap

På «Lagård», Stavanger kretsfengsel avdeling A kom Rabinowitz sammen med bl.a. skuespilleren Fritjof Køhler og politikonstabel Finn Kleppe. Den sistnevnte forteller til Haugesunds Avis 26.mai 1986 at de, sammen med en del andre fanger, ble sendt til Møllergata 19. i Oslo, der de i følge «Våre Fal-ne» ankom 26. februar 1941. De ble sendt til Åneby 22. mars. 25. april kom de tilbake til Møllergata 19 før deportasjon til Tyskland 22. mai. Rabinowitz og Kleppe ble brakt til Stettin med fangeskipet «Monte Rosa», forteller Klep-pe. De var nå kommet sammen med bl.a. major Backer og politimester Rynning-Tønnesen. I Stettin satte Rabinowitz opp sitt testamente. Rynning-Tønnesen var testamentfullbyrder, Backer og Kleppe var testamentvitner. Under den videre transporten ble Rabinowitz og Kleppe skilt, men møttes igjen 27. november på veg til Sachsenhausen. Moritz Rabinowitz døde der 27. februar. Lungebetennelse ble oppgitt som dødsårsak. Han var da plassert i jødebrakken selv om han var registrert som politisk fange. De som holdt til der skulle tas livet av ved tungt arbeid, slag og spark. «Jeg tror han faktisk ble slått ihjel», sier Finn Kleppe. På dødsleiet fikk Rabinowitz sendt en hilsen hjem gjennom en tysker som senere traff en haugesunder i Sachsenhausen, skrev disponent Stener Askeland i nekrologen over sin tidligere sjaf i Hauge-sundspresen 20. juni 1945: «Hvis De noensinde treffer en Haugesunder, ber jeg Dem hilse fra meg og si at det siste jeg tenkte på foruten mine, var arbei-derne og funksjonærene og de venner jeg hadde i hjembyen.»

Rabinowitz' datter, barnebarn, svigersønn og bror mistet livet i konsentra-sjonsleiren Auschwitz.

Fra en av Rabinowitz kjente avisdebatter med jødehateren advokat E. Sax-lund i Haugesunds Avis lørdag 21. januar 1922 henter vi følgende sitat: «Og til Dem herr Saxlund vil jeg si at hverken De eller forfatteren av pamfle-tet «Zions Viser Protokoller» kan vente noe monument reist over Dem. — Verden trenger ikke mænd av den kaliber. Hat og fiendskap findes der ove-ralt, men forsoning, fornuft og gode sæder er der mangel paa, og kun de mænd som sætter sine krefter ind paa at opnå dette maal mellomfolkelig for-brødring, vil historien vedkjene sig.»

På jødernes minnedag for Holocaust, 6. mai 1986, reiste Haugesund kom-mune en minnestein over Moritz Rabinowitz.